

اهمیت کمی و کیفی موقوفات در اقتصاد
و سازمان فضایی مذهبی شهر تفت
نا اسفند ۱۳۷۵

دکتر مصطفی مؤمنی

مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
۴۶۳

اهمیت کمی و کیفی موقوفات در اقتصاد و سازمان فضایی مذهبی

شهر تفت تا پایان اسفند ۱۳۷۵

دکتر مصطفی مؤمنی

ویراسته نرگس نظیف

صفحه آرا: نجمه بیات

ناظر چاپ: صفر ممیزاد

تعداد صفحات: ۲۰۰۰

قیمت: ۴۰۰۰۰ ریال

ناشر: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی

کلیه حقوق تا پنج سال برای دانشگاه شهید بهشتی محفوظ است.

مؤمنی، مصطفی

اهمیت کمی و کیفی موقوفات در اقتصاد و سازمان فضایی مذهبی شهر تفت تا پایان اسفند ۱۳۷۵

مصطفی مؤمنی - تهران: دانشگاه شهید بهشتی، مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۸۹.

بیست، ۲۲۴ ص: مصور، جدول - (انتشارات دانشگاه شهید بهشتی؛ ۴۶۳).

ISBN : ۹۷۸۹۶۴۴۵۷۲۱۱۱

کتابنامه.

۱. موقوفه ها- ایران - تفت. ۲. تفت - اوضاع اقتصادی. ۳. وقف - جنبه های مذهبی. الف .

دانشگاه شهید بهشتی، مرکز چاپ و انتشارات. ب. عنوان.

۱۳۸۹ ۹ الف م ۱۹۳۲/۲ BP

۲۹۷

۷۳۷۲-۹۵۵

۹۳۴۲

الف ۸۵۲ م

۱۳۸۹

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه شهید بهشتی

کد ناشر ۱۰۰۱۷۳۴

www.sbu.ac.ir

فهرست مطالب

پیشگفتار مدیر مرکز تحقیقات و توسعه وقف دانشگاه شهید بهشتی	پانزده
پیشگفتار مدیر گروه جغرافیای دانشگاه شهید بهشتی	نوزده
مقدمه	۱
۱. طرح مسئله و هدف: کیفیت شکل‌گیری تقدیر، کردار و ظهور و بروز فضایی	۱
۲. روش بررسی، مقاطع تاریخی و منابع	۱۰
نظر اجمالی بر جغرافیای طبیعی شهر و شهرستان تفت	۱۹
۱. مشخصات جغرافیایی، حدود و وسعت	۱۹
۲. مشخصات طبیعی	۲۰
سیر تاریخی سکونت‌گزینی و جایگاه مذهب و موقوفات در شکل‌گیری سازمان فضایی تاریخی تفت	۲۷
۱. نظر اجمالی به سابقه و تاریخچه سکونت‌گزینی در شهرستان تفت	۲۷
۲. تاریخچه سکونت‌گزینی، تطور، سیر تکوینی و بازنمایی تحولات ساختمانی، اجتماعی و اقتصادی تفت تا پایان دوره قاجار بر مبنای متون تاریخی و وقفنامه‌ها	۳۳
۱.۱. تاریخچه سکونت‌گزینی، تطور و پویای ساختمانی تفت تا قرن نهم هجری قمری	۳۳
۲.۲. بناها و اقدامات تاریخی قرن نهم هجری قمری و نقش آنها در شناخت حدود و جایگاه محلات تفت	۴۵
۳.۲. گسترش و ژرفایی نهاد وقف در دوره صفویه و قاجاریه و سازمان فضایی آن	۴۸

۱.۳.۲. آثار تاریخی نیمه اول قرن دهم هجری قمری و نقش آنها در سازماندهی فضایی شهر	۵۵
تفت	۵۶
۲.۳.۲. آثار و اقدامات تاریخی قرن دهم هجری قمری	۵۷
۳.۳.۲. آثار و اقدامات تاریخی قرن یازدهم هجری قمری	۵۹
۴.۳.۲. آثار و اقدامات تاریخی قرن دوازدهم هجری	۵۹
۵.۳.۲. آثار و اقدامات تاریخی و ایجاد دکاکین و موقوفات در قرن سیزدهم هجری قمری	۶۱
۳. موقوفات تفت بر اساس کتابچه موقوفات یزد (۱۲۵۷ هجری قمری)	۷۵
وقفنامه‌های بزرگ شهر تفت از دوره ناصری تا پایان دوره قاجار	۱
۱. وقفنامه حاجی محمدابراهیم بن حاجی محمدکبیر تفتی (معروف به موقوفه حاجی ابراهیمی)	۷۵
۱۲۶۱ ه. ق	۸۷
۲. موقوفات حاج غلامرضا تفتی	۹۱
۳. موقوفات حاجی جعفری	۹۱
۴. موقوفات آقای آقا و آقا محمد فرزندان آقامحمدربیع تفتی	۱۰۱
۵. موقوفات آقامهدی مال امیری	۱۰۱
وضع تفت در قرن سیزدهم هجری قمری	۱۰۳
محلات و نظام معابر تفت از قرن هشتم هجری تا اواخر دوره قاجار	۱۰۳
۱. خانه‌ها و حدود محلات	۱۰۵
۲. نظام معابر تفت	۱۱۱
ویژگی‌های اقتصادی - اجتماعی تفت (یا قصبه تفت) از قرن هشتم هجری قمری تا اواخر دوره قاجار	۱۱۱
۱. وضع اقتصادی شهرستان تفت	۱۱۳
۲. جمعیت و وضع اقتصادی قصبه تفت	

۱۲۳	جمع‌بندی، تفت در پایان دوره قاجار
۱۲۵	موقوفات و سازمان فضایی آن در دوره پهلوی
۱۳۵	روند موقوفات تفت در دوره جمهوری اسلامی ایران
۱۳۵	۱. ساخت کنونی جمعیت، اقتصاد تفت و جایگاه موقوفات در آن
۱۳۵	۱.۱. نظر اجمالی
۱۳۹	۲.۱. ساخت جمعیت و مسکن در شهر تفت
۱۴۱	۳.۱. ویژگی‌های اقتصادی شهر تفت
۱۴۵	۴.۱. جایگاه موقوفات در بخش اول اقتصاد (کشاورزی) شهر تفت
۱۵۱	۵.۱. جایگاه موقوفات در بخش دوم اقتصاد (پیشه‌وری و صنعت) شهر تفت
۱۵۶	۶.۱. جایگاه موقوفات در بخش سوم اقتصاد (خدمات و بازرگانی) شهر تفت
	۲. نمونه‌هایی از رشد و گسترش کمی و کیفی رقبات موقوفات دوره قاجار در منطقه بازار تفت
۱۶۷	در حال حاضر
۱۶۸	۱.۲. موقوفه حاجی ابراهیمی (۱۲۶۱ هجری قمری)
۱۷۱	۲.۲. موقوفات حاجی غلامرضایی (۱۲۶۴ هجری قمری)
۱۷۱	۳.۲. موقوفه حاجی جعفری (قرن سیزدهم)
۱۷۵	وضعیت موقوفات زردشتی (گهن‌بار) در جمهوری اسلامی ایران
۱۷۹	سازمان‌های فضایی مذهبی تفت در حال حاضر
۲۱۷	جمع‌بندی نهایی
۲۲۱	منابع
	عکس‌های هوایی
۲۱	شماره ۱. جایگاه تفت در دوره تفت
۲۳	شماره ۲. شهر تفت و محلات آن در تیرماه ۱۳۵۹

نقشه‌ها

- شماره ۱. وضع ناهمواری شهرستان تفت ۲۶
- شماره ۲. منطقه بازار شهر تفت (۱۳۵۹) ۱۳۶
- شماره ۳. تفت: بخش‌بندی درون‌شهری، کارکردها و وضعیت مالکیت‌ها (۱۳۵۹) بازار (دکان‌ها، کارگاه‌های پیشه‌وری) و رقبات موقوفه (۱۳۵۹) ۱۵۸

فهرست جدول‌ها

- جدول شماره ۱: صورت موقوفات واقفین تفتی تا سال ۱۲۵۷ هجری قمری ۶۵
- جدول شماره ۲: خلاصه جدول شماره ۱ - صورت واقفین قصبه تفت تا سال ۱۲۵۷ هجری قمری برحسب محلات تفت ۶۷
- جدول شماره ۳: صورت موقوفات واقفین ساکن آبادی‌های مناطق روستایی پیشکوه و پشتکوه تفت تا سال ۱۲۵۷ هجری قمری ۶۹
- جدول شماره ۴: صورت موقوفات واقفین یزدنشین از املاک، مستغلات و قنوات قصبه تفت و آبادی‌های مناطق روستایی پیشکوه و پشتکوه تا سال ۱۲۵۷ هجری قمری ۷۱
- جدول شماره ۵: صورت موقوفات قصبه (قریه) تفت تا سال ۱۲۹۷ هجری قمری بر اساس سنگ وقف‌ها (=سنگ تاریخ‌ها) ۷۳
- جدول شماره ۶: صورت موقوفات آبادی‌های مناطق روستایی تفت تا سال ۱۲۹۷ هجری قمری براساس سنگ وقف‌ها (=سنگ تاریخ‌ها) ۷۴
- جدول شماره ۷: رقبات موقوفه حاجی ابراهیم بن حاجی محمدکبیر تفتی و تغییرات آن از سال ۱۲۶۱ هجری قمری تا ۱۳۵۳ هجری قمری (= ۱۲۲۴ - ۱۳۱۳ هجری شمسی) ۸۶
- جدول شماره ۸: برآورد جمعیت گذشته شهر تفت بر مبنای روش گذشته‌نگری جمعیت توسط مرکز آمار ایران و باریر ۱۲۲
- جدول شماره ۹: تاریخ موقوفات غیرمتصرفی شهر تفت تا سال ۱۳۵۳ هجری شمسی ۱۲۹
- جدول شماره ۱۰: سهم موقوفات از قنات‌های وقفی شهر تفت تا سال ۱۳۵۳ هجری شمسی ۱۳۰
- جدول شماره ۱۱: مصرف درآمد ۱۴۴ فقره از موقوفات غیرمتصرفی شهر تفت براساس اهم نیت واقفان تا سال ۱۳۵۳ هجری شمسی ۱۳۱

- جدول شماره ۱۲: تاریخ موقوفات مناطق روستایی شهرستان تفت تا سال ۱۳۵۳ هجری شمسی ۱۳۳
- جدول شماره ۱۳: مقایسه تعداد جمعیت، خانوار و میانگین تعداد افراد خانوار در محلات مختلف شهر تفت
بین سال های ۱۳۵۵ و ۱۳۵۹ ۱۴۴
- جدول شماره ۱۴: مساحت سطح زیر کشت، نحوه تصرف و میانگین باغ های مربوط به دو گروه از خانوارهای ساکن تفت و خانوارهای تفتی الاصل مقیم خارج از شهرستان تفت که در تفت باغ دارند
(۱۳۵۹ هجری شمسی) ۱۴۷
- جدول شماره ۱۵: مساحت سطح زیر کشت، چگونگی تصرف و میانگین کشتخوان (= اراضی ساده کاری) مربوط به سه گروه از خانوارهای ساکن تفت و خانوارهای تفتی الاصل مقیم خارج از شهرستان تفت
که در تفت کشتخوان دارند (۱۳۵۹ هجری شمسی) ۱۴۸
- جدول شماره ۱۶: نام محله های شهر تفت که باغ ها و کشتخوان های گروه های باغدار و کشتکار ساکن تفت و گروه خانوارهای تفتی الاصل مقیم خارج تفت در آن محلات واقع اند برحسب چگونگی تصرف و مساحت زیر کشت به قفیز در هر محله به تفکیک (اسفند ۱۳۵۹ هجری شمسی) ... ۱۴۹
- جدول شماره ۱۷: گروه بندی پیشه وری و صنعتگری شهر تفت در سال های ۱۳۵۹ و ۱۳۶۸ ۱۵۲
- جدول شماره ۱۸: صورت اجاره بهای دکاکین موقوفه حاج جعفری در سال ۱۳۵۸ ۱۵۵
- جدول شماره ۱۹: نوع کارگاه های پیشه وری یا صنعتگری شهر تفت و نام مواد اولیه، نیم ساخته یا ساخته و مراکز تهیه آنها در سال ۱۳۵۹ ۱۵۷
- جدول شماره ۲۰: گروه بندی مغازه های دادوستد (خدمات تجاری) شهر تفت در سال ۱۳۵۹ و ۱۳۶۸ ۱۵۹
- جدول شماره ۲۱: صورت اجاره بهای مستاجرین موقوفه حاجی ابراهیمی در سال ۱۳۵۸ ۱۶۳
- جدول شماره ۲۲: اهم نیات واقفان ۸۷۷ فقره موقوفات متصرفی و غیر متصرفی شهرستان تفت (۱۳۶۵) ۱۶۶
- جدول شماره ۲۳: فهرست مشخصات و درآمد - بودجه تطبیقی - مقایسه ای - رقبای موقوفه حاجی ابراهیمی شهر تفت ۱۳۷۳ - ۱۳۶۷ ۱۷۰
- جدول شماره ۲۴: صورت رقبای موقوفه حاج جعفری در سرای حاج جعفری برحسب اسامی مستأجرین، مساحت رقبه، سرقتی و اجاره بهای ماهانه سال ۱۳۷۵ ۱۷۳
- جدول شماره ۲۵: موقوفات زردشتی های شهر تفت که درآمد آنها برحسب بودجه سال ۱۳۷۳ به مصرف گهن یار می رسد ۱۷۷

فهرست تصویرها

- تصویر شماره ۱: رونوشت وقفنامه حاجی ابراهیمی ۱۲۶۱ ه. ق. ۷۹
- تصویر شماره ۲: رونوشت اجارنامه رقبات موقوفه حاجی ابراهیمی به سال ۱۳۲۲ ه. ق. ۸۳
- تصویر شماره ۳: رونوشت اجارنامه رقبات موقوفه حاجی ابراهیمی به سال ۱۳۵۳ ه. ق. ۸۴
- تصویر شماره ۴: متن وقفنامه حاجی غلامرضا تفتی به سال ۱۲۶۴ ه. ق. ۸۸
- تصویر شماره ۵: رونوشت وقفنامه آقای آقا ابن آقا محمدربیع تفتی به سال ۱۳۰۰ ه. ق. ۹۳
- تصویر شماره ۶: رونوشت وقفنامه حاجی آقا محمد ابن آقا محمدربیع تفتی به سال ۱۳۰۴ ه. ق. ۹۴
- تصویر شماره ۷: رونوشت هزینه‌های انجام شده در سال ۱۳۷۴ ه. ش از محل موقوفات متصرفی اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان تفت در مقایسه با سال ۱۳۷۳ ه. ش. ۱۶۵

پیشگفتار مدیر مرکز تحقیقات و توسعه وقف دانشگاه شهید بهشتی

مرکز تحقیقات و توسعه وقف نخستین و تنها مرکز دانشگاهی فعال در زمینه وقف است که در حال حاضر در ایران اسلامی، در دانشگاه شهید بهشتی دایر است و با مجوز شورای گسترش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری از سال ۱۳۸۲ آغاز به کار کرده است. در آغاز مسئولیت اجرایی این مرکز با آقای دکتر سید محمدرضا شهابی بود که در مقام استاد پیمانی در دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی مشغول تدریس بود و اداره این مرکز را نیز به عهده داشت. ایشان نیز فارغ التحصیل همین دانشکده بوده و پایان نامه دکتری خود را با راهنمایی استاد دکتر مصطفی مؤمنی در زمینه وقف تدوین کرده است. دکتر شهابی پس از چندی به عضویت هیئت علمی دانشگاه صنعتی امیرکبیر درآمد و ارتباط وی با مرکز تحقیقات و توسعه وقف قطع شد. استاد دکتر مصطفی مؤمنی، که آن زمان مدیر علمی این مرکز بود، گذشته از تدوین مقالاتی ارزشمند و درج آن در مجله میراث جاویدان، کتابی در قالب طرح پژوهشی، با عنوان «اهمیت کتب و کیفی موقوفات در اقتصاد و سازمان فضایی جامعه در شهر تفت» با تصویب معاونت پژوهشی این دانشگاه تدوین کرد که با کسب امتیاز طرح پژوهشی برتر از سوی ریاست وقت دانشگاه آقای دکتر هادی ندیمی و ریاست جمهوری وقت حجة الاسلام دکتر سید محمد خاتمی مورد تشویق قرار گرفت. این کتاب از همان آغاز مورد توجه محققان و نویسندگان بسیاری بود که همگی چشم به راه آماده سازی و نشر آن بودند. از جمله آقای صادق عبادی، قائم مقام سردبیر مجله وزین میراث جاویدان و عضو هیئت امنای بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ

وقف در یکی از مقاله‌های این مجله بر ضرورت چاپ این اثر تأکید کرده است. ولی متأسفانه به دلیل فوت نابهنگام استاد مؤمنی مدتی این اثر ارزنده به فراموشی سپرده شد و از آن حتی در مرکز تحقیقات وقف نیز نسخه‌ای یافت نمی‌شد. تا اینکه پس از چند سال فترت، زمانی که مدیریت این مرکز به حجة الاسلام دکتر محمد ابراهیمی ورکیانی عضو هیئت علمی دانشکده الهیات و ادیان واگذار شد، نامبرده پس از تلاشی پیگیر توانست نسخه‌ای از این اثر ارزشمند را از سرکار خانم مهری مرزوقی همسرگرامی دکتر مؤمنی دریافت و برای تصویب در شورای انتشارات دانشگاه و اصلاح و آماده‌سازی آن با همکاری دکتر علی اکبر خانمحمدی، عضو هیئت علمی مرکز اقدام کند. اکنون این کتاب به عنوان نخستین اثر ارائه شده از مرکز تحقیقات و توسعه وقف دانشگاه در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌گیرد.

با این امید که چاپ کتاب دکتر مصطفی مؤمنی (ره) نه تنها در این مرکز و در سراسر کشور اسلامی ایران، بلکه در جهان اسلام الگویی باشد و آثار گسترده‌تری در ابعاد گوناگون سنت حسنه وقف به وجود آید و نویسندگانی برجسته در این مرز و بوم کتاب‌های مشابهی در مورد موقوفات دیگر شهرهای ایران و بلکه جهان اسلام تدوین کنند، زیرا به سنت حسنه وقف نه تنها در اسلام بلکه در همه ادیان الهی و غیر الهی توجه شده و در حقیقت وقف همانند اصل عدالت و امانت، دین اجتماعی است و مورد پذیرش همه ملل جهان بوده و هست و نمونه‌های فراوانی از رقبات وقفی مشابه آنچه در شهر تفت و نظیر آن مورد توجه قرار گرفته است وجود دارد. چنانچه سازمان‌های اوقاف در کشورهای اسلامی به شکل صحیحی اداره شوند و شرایط بهره‌مندی از ارقام چشمگیر آن فراهم آید و معضلات قانونی و مدیریتی آن حل شود، می‌تواند تحول عظیم اقتصادی را موجب شود و خدمات ارزشمندی را به ویژه در اختیار قشر محروم جامعه اسلامی و غیراسلامی قرار دهد و در نتیجه جایگاه متناهی در مسائل سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و هنری به دست آورد.

مرکز تحقیقات و توسعه وقف، به دلیل گرایش میان رشته‌ای وقف نه تنها با فقه و آرای فقهای عظام تقلید و حوزه‌های علمیه تنگاتنگی دارد، بلکه با دانشکده‌هایی مانند حقوق، اقتصاد و علوم سیاسی، مدیریت، ارتباط و تاریخ، معماری و شهرسازی و... نیز

ارتباطی ویژه داشته و دارد. اهتمام اعضای هیئت علمی این دانشکده‌ها می‌تواند در تحقق اهداف عالیة اسلام در سنت حسنة وقف مؤثر باشد.

مستولان این مرکز ضمن طلب آموزش و شادی برای روح دکتر مصطفی مؤمنی از پیشگاه خداوند، با اعتراف به کاستی‌های این اثر که مربوط به فقدان صاحب اثر و بضاعت اندک این مرکز می‌باشد، از همه صاحب‌نظران و علاقه‌مندان تقاضا دارند با همکاری و اظهارنظرهای لازم، این مرکز را مورد عنایت خویش قرار دهند و در ارتقای نقش آن سهم باشند.

محمد ابراهیمی ورکیانی

مدیر مرکز تحقیقات و توسعه وقف

دانشگاه شهید بهشتی

زمستان ۱۳۸۹

www.ketab.ir

پیشگفتار مدیر گروه جغرافیای دانشگاه شهید بهشتی

اهمیت انسان در جغرافیا به این دلیل است که به واسطه آگاهی برگرفته از فرهنگ خود دارای قدرت فضا سازی است. او محیط را با جهان بینی خاص خود متحول ساخته و حوزه های فرهنگی متفاوتی را خلق می کند. نظام فضایی حاصل از کنش و واکنش های انسان و محیط از جهان بینی های گوناگون به ویژه جهان بینی دینی نشئت گرفته و در شکل نهادها و سازمان های اجتماعی و اقتصادی و سیاسی تبلور یافته است. شکل گیری تأسیسات و نهادها، ریشه در کارکردهای انسانی دارند که در رابطه با جهان بینی و باورهای گروه های هم عقیده عینیت می پذیرند. بدینسان شهر به عنوان یکی از آثار کارکردی انسان بر مبنای جهان بینی های گوناگون و فرهنگ و تمدن مربوط به آن اشکال فضای خاص خود را نمایان می سازد. از سویی شهر اسلامی از مبنای جهان بینی اسلامی نشئت گرفته و بر مبنای اصول جهان بینی توحیدی مبتنی بر وحدانیت و عدالت شکل می گیرد و از سوی دیگر بنای تفکر و اعتقاد انسان مسلمان بر پایه توحید همواره هدایتگر کارکردهای فرد مؤمن بوده و خود موجب ارتباط، پیوستگی و وحدت بین وجه فکری و وجه عملی مسلمانان شده است.

توحید و عدل دو رکن جدایی ناپذیر از یکدیگرند که ارکان جهان بینی اسلامی را پایه گذاری کرده اند. شهر اسلامی انعکاس دهنده ارزش های اسلامی است که ساکنان آن برای حصول به ایمانی واحد و عدالتی فراگیر از معیارها و قوانین منبعث از فرهنگ دینی پیروی می کنند و خود شکل دهنده شبکه به هم پیوسته ارزش هایی می باشند که بر شکل

و ساختار شهر تأثیر می‌گذارند. سنت پسندیده وقف یکی از مصادیق بارز ارزش‌های اسلامی چون عدالت، گذشت و بخشش مال است، که در آرایش فضایی شهرها متناسب با ویژگی‌های فرهنگی اسلامی اثر گذاشته است. در این میان، وقف‌نامه‌ها به مثابه اسناد وثیق خیراندیشی و نیکوکاری به خوبی شیوه تغییرپذیری شکل شهرها و عمران و آبادانی و توسعه کالبدی شهر را به خصوص در کشورهای اسلامی نشان می‌دهند.

در یک نگرش جهان‌شمول، وقف نه تنها در دوره اسلامی بلکه هزاران سال قبل از آن نیز رواج داشت است. یکی از سنن ایرانیان باستان، وقف مایملک از قبیل زمین، باغ، آب و خانه و... توسط افراد نیکوکار در مراسمی با عنوان «گهنبار» بوده است که منافع آن به فقرای هم‌کشیشان به صورت خیرات و داد و دهش تعلق می‌گرفت.^۱

همچنین موقوفات و بنیادهای وقفی در سرزمین‌های دیگر از جمله چین، یونان، روم و سایر کشورهای اروپایی و آمریکایی در سطوح گوناگون محلی، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی آثار ارزشمند و مؤثری را در ارتباط با بازسازی معابد، صومعه‌ها، پرستش‌گاه‌ها و ارایه خدمات آموزشی، بهداشتی و تأمین درآمد خانواده‌های فقیر برجای گذاشته است. بنابراین، نقش موقوفات در ایجاد و ساخت چشم‌انداز، عناصر و فضاهای با ارزش شهر و ماندگاری و پایداری بسیاری از فضاها انکارناپذیر است.

وقف در اسلام به عنوان یک نهاد فقهی و حقوقی همواره پشتوانه اقتصادی اهداف اسلامی بوده و تحقق منافع جامعه، تأمین آسایش عموم و بهبود سطح زندگی مردم، بازسازی و توسعه مساجد، حمایت از مبلغان دینی و گسترش آموزش علوم فقهی و نهایتاً اهتمام به امور کشاورزی، صنعتی و بازرگانی همچنین حضور مؤثر در فعالیت‌های اجتماعی در گرو آن بوده است.

وقف با استناد به آیه شریفه ۲۴۵ سوره بقره «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفُهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسِطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» ریشه در فطرت و خواست انسان دارد و در حوزه تفکر و تمدن اسلامی، هم در بخش اقتصادی و هم در تفکر اجتماعی و مشارکتی نافذ و اثرگذار است.

۱. رک: سید حسین امیدیانی: «گاهنبار در ایران باستان»، وقف، میراث جاویدان، شماره سوم، سال اول، پاییز ۱۳۷۲، صفحه ۴۶-۵۱.

اعتماد به ایمان مطلق به خداوند و پیامبران، تکیه بر کارهای نیک، تعاون و همیاری، اعتقاد به صدقه جاریه، گسترش بخش‌های اقتصادی، اجتماعی، تربیتی و علمی در جامعه و به کارگیری اصل اخوت خالصانه اسلامی از مبانی و ارکان اصلی وقف به شمار می‌رود. در همه موارد، واقف، با ایمان به پاداش خداوند و کسب رضای ربوبی، اقدام به وقف املاک و مستغلات خود می‌کند. آثار این حرکت خدایسندانه در شکل ساخت و ایجاد فضاها، چشم‌انداز و عناصر با ارزش شهری نمایانگر می‌شود و آن را متحول می‌سازد.

وقف در حوزه‌ها و زمینه‌های مختلف نیز تأثیرگذار است. در حوزه محیط‌زیست (تغییر و نگهداری فضاها، عمومی مانند حمام‌ها و آب انبارها)، در حوزه خدمات عمومی (تعمیر و نگهداشت معابر و تأسیسات شهری و انجام امور خیریه و عام‌المنفعه)، در حوزه آموزش و توسعه دانش (ایجاد نهاد دینی و حمایت از جویندگان علم و دانش)، در حوزه تأمین مسکن (واگذاری مساکن ارزان قیمت به مردم بی‌بضاعت) و در حوزه اقتصادی (اشتغال‌زایی و تحت پوشش قرار دادن کارگران کم‌درآمد و زنان کارگر و یا خودسرپرست) از کارکردهای اصلی وقف به شمار می‌روند.

همچنین صورت‌های گوناگون وقف در زمان و مکان تحول یافته و تنوع زیادی داشته است. امروزه موقوفات از چنان گستره‌ای برخوردارند که می‌تواند بدون دریافت کمک از دولت‌ها و حکومت‌ها، رونق اقتصادی - اجتماعی مناطق شهری را موجب می‌شوند. بنابراین، می‌توان اذعان داشت که پدیده وقف در حوزه تمدن ایرانی - اسلامی با نهادینه‌سازی فرهنگ دینی و آیین ملی نقش مهمی در پویایی و ساماندهی زندگی اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی جامعه ایفا می‌کند.

شناخت بیشتر و بهتر اهمیت کمی و کیفی موقوفات و آثاری که وقف به جای می‌گذارد ضرورتی انکارناپذیر است که توجه محققان و پژوهشگران و استادان عالی‌رتبه دانشگاهی را به خود معطوف ساخته است تا جایی که مراکز تحقیقات وقف، حوزه‌های علمیه، سازمان اوقاف و امور خیریه، مراکز پژوهشی دانشگاه‌های کشور در زمینه‌های مطالعاتی مربوط به وقف به تنبّع و تحقیق پرداخته‌اند.

استاد مرحوم دکتر مصطفی مؤمنی عضو هیئت علمی گروه جغرافیای دانشگاه شهید

بهشتی، بنیانگذار و مدیر علمی سابق مرکز تحقیقات و توسعه وقف دانشگاه، در زمره اندیشمندانی بود که مقالاتی را در باب تأثیرات دین و ایدئولوژی در فضای حیاتی در چارچوب جغرافیای جهان‌بینی و شهرپژوهی جغرافیایی به رشته تحریر درآورد. انجام طرح پژوهشی در مورد شهرهای اسلامی ایران با عنوان «اهمیت کمی و کیفی موقوفات در اقتصاد و سازمان فضایی جامعه در شهر تفت» از جمله مقالات استاد در این زمینه محسوب می‌شود. این پژوهش برگزیده چهارمین دوره معرفی پژوهش‌های فرهنگی سال و دومین دوره معرفی پژوهش‌های فرهنگی بین‌المللی شد و توسط ریاست جمهور و مسئولان محترم وقت دانشگاه مورد تشویق قرار گرفت. درخواست انتشار حاصل طرح پژوهشی استاد از همان آغاز مورد توجه محققان بود، ولی با درگذشت جبران‌ناپذیر استاد امکان آن فراهم نکردند. سرانجام در پاسخ به این نیاز علمی با پیگیری مدیریت محترم مرکز تحقیقات و توسعه وقف دانشگاه، حجت‌الاسلام دکتر ابراهیمی ورکیانی، عضو محترم هیئت علمی دانشکده الهیات و ادیان و همکاری ارزنده و ارزشمند همسر محترم مرحوم دکتر مؤمنی، سرکار خانم مهری مرزوقی، نشر و چاپ این اثر میسر شد تا این پژوهش در اختیار علاقه‌مندان دانش پژوهش قرار گیرد.

بدون تردید شادروان دکتر مصطفی مؤمنی در شمار برجسته‌ترین رجال علمی کشور است که انبوه نوشته‌هایش بر قدرت آفرینش اندیشه و تفکر علمی او دلالت دارد. استاد در نوشته‌هایش تلاش کرد تا در جریانی دیالکتیکی، فلسفه غرب و حکمت شرق اسلامی را درهم‌آمیزد و با روشی تطبیقی در جغرافیای جهان‌بینی روابط دو جانبه ایدئولوژی و محیط و پیامدهای فضایی آن را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. کتاب حاضر مصداقی از تفکر استاد است که در ۲۲۴ صفحه و چند فصل تدوین گردیده است. نویسنده در این اثر با تحلیلی تکوینی، ساختاری - کارکردی ضمن بررسی روند شکل‌گیری تفت و موقوفات آن، وظایف و کارکردهای نقش‌آفرین موقوفات را با تأکید بر عناصر و اجزای سازمان فضایی موقوفه مورد توجه قرار داده و مبنی بر روش زیر به انجام این پژوهش ارزشمند اهتمام ورزیده است:

۱. گردآوری متون تاریخی، وقفنامه‌های عمومی، فهرست تاریخی موقوفات و صورت موقوفات واقفان شهرستان تفت و ارزیابی محتوایی با روش تقسیم‌بندی موضوعی، موضوعی و دوره‌بندی زمانی؛

۲. بررسی‌های محلی با تکمیل پرسشنامه به منظور تحلیل ویژگی‌های اقتصادی-اجتماعی تفت در سه دوره زمانی (قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی ایران)؛
۳. تحلیل سازماندهی فضایی / مذهبی تفت در دوره معاصر.

استاد در چارچوب بحث‌های نظریه‌ای، سیر شناخت پدیده‌ها را با شیوه تبعی در متون تاریخی و وقفنامه‌ها مورد توجه قرار داده و با تحلیل سازمان فضایی، تحول تاریخی تفت را در قرون اخیر بررسی کرده است. به طور کلی، در این پژوهش علاوه بر تبیین رابطه بین اجزاء سازمان فضایی مذهبی با تفکر اسلامی به صورت کمی، مشکلات مربوط به اداره موقوفات و درآمدهای آن، نیز واکاوی شده است. محقق نهایتاً وقف را بازتاب روح اسلامی دانسته و برای استمرار و گسترش فرهنگ وقف در جامعه، تأسیس «بنیادهای وقفی» متناسب و هماهنگ با مقتضیات زمان را امری ضروری قلمداد کرده است. روحش شاد و راهش پر رهرو باد.

بِمَنِّهِ وَكَرَمِهِ

جمילה توکلی‌نیا

مدیر گروه جغرافیای دانشگاه شهید بهشتی

www.ketab.ir

بسم الله الرحمن الرحيم
وافعلو الخير لعلكم تفلحون

مقدمه

۱. طرح مسئله و هدف: کیفیت شکل‌گیری تقدیر، کردار و ظهور و بروز فضایی

از مباحث اساسی جغرافیای جهان‌بینی و فرهنگی بررسی نقش جهان‌بینی، اعم از دین الهی و ایدئولوژی انسانی، روند تأثیرات آنها بر روح و فرهنگ انسان و آثار و پیامدهای آن در شکل‌دهی و سازماندهی کارکردهای اصلی زندگی معنوی و مادی انسان، و در نهایت بازتاب‌های همزمان آن در آفرینش روزخ و فردوس است. طبعاً از دین به عنوان دین، فی‌نفسه و به‌تنهایی نیروهای نقش‌گذار بر چشم‌انداز مزبور برنمی‌خیزد، بلکه برقراری هرگونه رابطه دین با محیط همواره از طریق باورمندشدن فرد، گروه، هیئت دینی یا جامعه به صورت امت گذر می‌کند و تحت فراهم آمدن شرایط و مقتضیات معین مساعد تاریخی بارگذاری کالبدی دین توسط شخص گروه یا هیئت دین‌باور، مستفاد و دارا، در حد مقدورات و موافق محتوای سطح فرهنگ معنوی و مادی جامعه، انجام می‌گیرد و بدین ترتیب ساختار فضایی کارکردهای دینی نیز تولید و شکل می‌یابد و به بازتولید خود در شرایط مقتضی ادامه می‌دهد. به عبارت دیگر شکافی که جهان‌بینی دینی سرپای وجود فرد، گروه یا امت را دربرگرفت و تا مغز استخوان اثر کرد به صورت ایمان یا باور معنا و مفهوم زندگی را می‌آفریند. آن‌گاه چنان نیرویی برمی‌انگیزد، که تمامی شئون و عملکرد زندگی را از تقدیر ذهنی تا ظهور فضایی شکل می‌دهد. در پرتو پذیرش چنین باوری است که هر وقت اقتضا کند شهادت به‌صورت رستگاری عظیم آرمانی جلوه می‌کند و در شرایط دیگری مال در راه مقاصد دینی وقف می‌شود. به عبارت دیگر «این گروه عاقبت‌پزوه وقتی که به بازار تحصیل رضای ملک‌الملوک هر دو جهان گذرند و خواهند که سپاس عوارف ولی نعمت کل عالم امکان گذارند تمامت آن منقول بر در دکه

دلالة هل ادلكم على تجارة تنجيككم در ساعتی مصروف سازند، و جملة این اصول در خریداری کالای شجرة الخلدو ملک لا یبلی تا ابد موقوف دارند^۱. بررسی چنین روندی، یعنی جریان تأثیرات مذهب بر روح انسان و آثار فضایی آن به واسطه وقف از مبانی مطالعات جغرافیای جهان‌بینی است.

بدین ترتیب در کنار آثار بی‌شمار اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و اخروی وقف، جلوه فضایی آن به شکل نقطه‌ای، نواری گسترده، چشم‌انداز فرهنگی حوزه‌های زیست شهری و روستایی را ارائه می‌دهد. و از این بابت است که وقف در جغرافیای جهان‌بینی و جغرافیای فرهنگی شهرهای جهان اسلام و به ویژه کشور ما جایگاه والایی می‌یابد. زیرا هرچند وقف در دیگر ادیان نیز نظایری دارد، در نظام جهان‌بینی اسلامی به صورت رکن مهم و پویایی به کار گرفته شده، که از قوه‌های محرکه و مشوق حفظ و نشر معارف اسلامی، بزرگداشت، گرامیداشت و دوام مراسم مذهبی، و نیز از جهاتی برآورنده نیازهای متنوع مادی انسان در هر عصر و زمان در دنیا، و موجب رستگاری او در جهان عقبی است. موضوع املاک، مستغلات و رقبات موقوفه می‌تواند از سنگنبشته‌ای کوچک، درختی مثمر، زمین کشاورزی، باغ موه، قلمستان و بیشه، قنات، نهر، آب انبار، دکان، حمام، خانه، مسجد، حسینیه، مدرسه، بیمارستان، روستا، کارخانه، تا عمارات مجموعه‌های وقفی، بنیاد کوی و شهرهای وقفی برای تأمین مقاصد خدایسندانه را شامل شود. بدین ترتیب وقف، سیستم لازمی در تحقق برخی از ضرورت‌های دین است. با توجه به مضمون پژوهش حاضر در اینجا، با وجود منابع عمیق فقهی و حقوقی درباره وقف و تعریف آن، به برداشت خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی از وقف اکتفا می‌کنیم: «وقف به موجب حدیث نبوی آن است که اصل موقوف را محبوس گردانند و ثمره آن را سبیل، و چون شرعاً اصل موقوف محبوس باشد و قابل تغییر و تبدیل و ابطال و تحویل نه، لاجرم تا آن روز که موقوف بلکه تمامت خیرات جاری و مستمر باشد ثواب آن به روح واقف و هر کس که سبب سایر خیرات بوده باشد اصل گردد»^۲.

بنابراین «وقف کردن آن از خیرات جاریه است و آن خیرات جاریه که آن را ثواب و

۱. از متن وقفنامه اصلی مدرسه عالی سپهسالار، در: مجله دانشکده معقول و منقول، عدد هشتم، تهران، تیرماه ۱۳۱۷، ص ۱۶.

۲. رشیدالدین فضل‌الله ابن ابی الخیر عالی الهمدانی مشتهر به رشیدالدین طبیب، وقفنامه ربع رشیدی، به کوشش مجتبی مینوی و ایرج افشار، انتشارات انجمن آثار ملی، ش ۱۳۹، سال ۱۳۵۶، ص ۳۷.

اجر عظیم بسیار است و هر که در آن طعنی زند یا منکر باشد آن از نادانی و غفلت باشد... و هر که او را حق تعالی هدایتی و توفیقی داده باشد تا به قدر استطاعت خود از خوردن و آشامیدن خود باز گیرد و در خیرات جاریه مصرف کند، اجر و ثواب او بیشتر متصور بود. حق تعالی همه مؤمنان و مسلمانان را توفیق رفیق گرداناد تا در آن باب سعی نمایند. بر وجهی که کبر و نخوت و عجب بدان واسطه درسر نگیرند و تکبر به خود راه ندهند.^۱

ملاحظه می شود وقف در شکل ناب آن نهاد بسیار کارا و مبارکی است. عناصر سیستم وقف در صورت کاربرد صحیح چنان خواص و صفات مفیدی دارد که با هم پیوندی فی مابین آنها و اجرای دقیق آنها، مقاصد و نیات خیر واقف به درستی انجام می شود.

عناصر اصلی سیستم برقراری پیوند و ارتباط بین آنها عبارتند از: نیت و تقدیر بر اساس باور دینی، تحبیس اصل رقبه یا رقبات، تسبیل منفعت و تخصیص عواید برای مصرف در مقاصد معین با وجود و اجرای شرایط وقف؛ مانند انجام صیغه وقف صحیح شرعی مخلد و مؤبد، قبض و اقباض، نصب متولی و ناظر و نظایر آنها. نیت، که از جهان بینی لطیف اسلامی ریشه می گیرد، وقتی انجام می گیرد که جام جان واقف را باور پر می کند، قرار از او می رباید و در لحظه معین محرک او در وقف تمام یا جزئی از اموال و املاکش می شود. رقبات وقف یا وجود دارند و وقف می شوند، یا با عواید واقف از رقبات موجود و نقدینگی واقفش ساخته می شوند. در این صورت قسمتی از موقوفات که به ساختمان تأسیسات دینی یا بناهای ضروری اجتماعی - اقتصادی اختصاص دارند به تدریج به بروز و تثبیت ساختار فضایی یا ظهور مبانی لازم برای اجرای آنها بنا به مصلحت مذکور در وقفنامه، می انجامد.

بدین ترتیب تقدیر ناشی از جهان بینی با مقصود و مدیریت واقف و متولی به سازمان فضایی، نظیر مساجد... و مجموعه ها یا چشم اندازهای فرهنگی و مادی تبدیل می شود و از درآمدهای موقوفات از طرفی املاک موقوفه پابرجا می مانند و گسترش می یابند، و از طرف دیگر نیات واقف جامه عمل به خود می پوشد. و توأم با آنها جامعه رشد می کند و

۱. رشیدالدین فضل الله همدانی، رساله خیرات جاریه، در: رشیدالدین فضل الله همدانی، لطایف الحقایق، ج ۲، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه، ش ۲۰، مجموعه آثار رشیدالدین فضل الله همدانی، ش ۴، به کوشش غلامرضا طاهر، تهران، ۱۳۵۷، ص ۷۴۶ و ۷۴۹.

مبانی فردوس واقف و متولی‌ها، ناظران و دست‌اندرکاران بعدی، در صورت عمل صحیح به وقف، شکل می‌گیرد. در غیر این صورت شالوده دوزخ موقوفه‌خواران و مخالفان وقف مستحکم می‌شود. از این رو وقف در شکل ناب آن نهاد بسیار کارا و مبارکی است که با تهی کردن آن از عناصر و شرایط اصیل اسلامی مبدل به نهاد آزمون فرصت‌طلبان می‌شود. دست‌اندرکاران موقوفات باید همواره مضمون جهانشمول و جاودانی سخن خداوند را در سوره والعصر در نظر و عمل قرار داشته باشند.

سازماندهی فضایی آن قسمت از نیت یا مقاصد واقف که قرار است وقف شود یا پس از وقف از طریق عواید واقف یا رقبات موقوفه حضور کالبدی یابد، با توجه به امکانات مالی او، تکنولوژی زمان و نیازهای جامعه برعهده معمار و هنرمند است. این کار بسته به توان هنری و فرهنگی هنرمند و معمار در جزء جزء اعیان وقفی، به طور مثال از تزئین و ترتیب سنگاب، فرش، زیلو، طرح آلات، ادوات و ظروف موقوفه تا طراحی کاشی، نقش آجر، کتیبه، محراب و دیگر جزئیات و کلیات ساختمان‌های مذهبی تا مجموعه رقبات اقتصادی برای نگهداشت موقوفات، مجسم و متجسد می‌شود. چون مستحدثات و آثار مادی وقفی در خدمت اجرای پیام وحی‌اند، در طول تاریخ اسلامی تلاش شده است ساختمان آنها تاحداً مکان یا محتوای پیام و با روح انسان سازگار باشد. بیهوده نیست که ساختمان‌ها و مجموعه عمارات وقفی از نظر شهرآفرینی، چشم‌اندازهای فرهنگی ظریف و زیبایی‌پذید می‌آورد. بخش‌های دینی شهرهای جهان اسلام و شهرهای ایران نظیر مشهد، قم، اصفهان، یزد، شیراز، کرمان، تبریز و دیگر حوزه‌های زیستی بیانگر همین زیبایی و مظهر هنر قدس است. مولانا حق کلام را به‌خوبی ادا می‌کند:

صورت و دیوار و سقف هر مکان سایه اندیشه معماردان

در صورتی که با چشم جهان‌بین و دیده جان‌بین به تلاش‌های تصمیم‌گیرندگان و معماران شهرسازی و اجزا و آرایش فضایی شهرهای کشورمان بنگریم، کوشش آنها حتی‌المقدور در منظور داشتن فرهنگ اسلامی و ویژگی‌های مذهبی متناسب با امکانات زمانه و افق‌های دور آینده بوده است و برخی از وقفنامه‌ها در مواردی تنها گواه چگونگی طراحی شهری و شهرآرایی شهرهای ما و کشورهای اسلامی‌اند.

کیفیت عمومی شهرسازی، شیوه ترکیب و طراحی سازمان فضایی کارکردهای اساسی زندگی انسان در حوزه‌های زیستی، به ویژه شهرها، از همان آغاز اسلام بر محور

سه کارکرد اصلی؛ یعنی مسجد (یا جامع با حوزه علمیه)، ساختمان‌های دستگاه اجرایی حکومت و بازار، به ترتیب برای انجام و اجرای ضرورت‌های دینی - فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در شهرها و حوزه‌های تابعه روستایی آنها حرکت می‌کرد. این سه کارکرد اصلی یا ارکان زندگی در مرکز و کانون شهرها جایگزین یا برپا می‌شدند. وجود این کارکردها منطبق با ماهیت دین اسلام، به عنوان نظام فراگیر زندگی دنیوی و اخروی امت اسلامی بود. ساختمان مسجد برای برپاداشتن جمعی مهم‌ترین وظیفه دینی، یعنی انجام فریضه نماز به جماعت و حتی وظایف عبادات، اعمال مباحه، محل اجتماع، موعظه و ارشاد و ابلاغ دستورات الهی بود. معمولاً در بسیاری از شهرها در مجاورت مسجد یا توأم با آن بنای مدرسه یا حوزه علمیه وابسته به مسجد، برای تدریس و بیان اصول و احکام اسلامی و هر نوعی آنها برای نشر معارف و تبلیغ قرآنی، هدایت جامعه در مسیر خیر و صلاح و سیر الی الله ایجاد می‌شد. در کنار آنها میدان اقتصادی و بازار به منظور مرکز داد و ستد، پیشه‌وری، صنعتگری و شریان اقتصادی شهر و منطقه قرار می‌گرفت. امور اقتصادی، جریان معاملات، تولیدات و مبادلات کالایی در بازار باید بر پایه اصول، رهنمودهای دینی و احکام حسبت انجام می‌شد. این مجموعه را دستگاه اجرا و اداره مالی - اداری و قضایی حکومتی برای برقراری تنظیم و اجرای نظامات اداری - مالی و قوانین جامعه و به جریان انداختن احکام حکومت مطابق مصالح و براساس موازین و احکام خدا تکمیل می‌کرد. این ارکان سه گانه، که در واقع از اجزای اصلی نظام حکومت اسلامی هستند و ترکیب و انجام وظایف آنها برای بهرزی امت اسلامی است ماهیتاً باید از لحاظ ساختار معنوی و کالبدی به هم پیوسته، یکپارچه، همکار و همیار هم باشند. دیگر کارکردهای عام‌المنفعه نیز به تدریج در این ترکیب، به ویژه در شهرهای بزرگ گنجانیده می‌شد.

هر یک از این کارکردها از همان اوایل دوران اسلامی در مرکز شهر در مقام مخصوص خود جای می‌گیرد و همه آنها جزو موارث شهرسازی اسلامی می‌شود، به طوری که حتی در بخشی از تاریخ سلطه مغولان بر ایران، که منتهی به اسلام‌آوری برخی از فرمانروایان آنها از غازان‌خان به بعد شد، در طراحی شهری نیز منظور شد. اما نگهداری ظواهر و تهی کردن عناصر نظام دینی از محتوای الهی، در طول تاریخ اسلام تاکنون توسط فرمانروایان زورگو و ستمگر به ظاهر اسلامی، از اصول آیین زورمداری و سلطه‌گری تاریخ ماست، اما در فرصت‌هایی که پیش آمده است شخصیت‌ها یا گروه‌های

اسلامی ارکان اسلامی را به صورت اجرای فریضه وقف حفظ، گسترش و استمرار داده‌اند. از این رو بندگان شهرهای دوران گذشته اسلامی ما، که تا حدودی در شهرهای کنونی نیز دیده می‌شود، حکایت از وجود انگیزه‌ها، نیات و مقاصد اصیل دینی می‌کند. تحلیل علمی سهم آنها در نقش‌بندی و دگرگون‌سازی چهره محیط حوزه‌های زیست کشور در گذشته و اکنون از ضروریات است.

اما در جغرافیای شهری نوین ایران با رویکرد جهان‌بینی، توجه مطلوبی به تجزیه و تحلیل کارکردهای دینی و شکل بروز و ظهور سازمان فضایی، صور مختلف و ویژه تولید فضاها و چشم‌اندازهای فرهنگی شهر و جنبه‌های گوناگون تأثیرات شکل‌آفرین جهان‌بینی الهی بر تحول و پیرایش چشم‌اندازها و هنرهای قدسی درونی و برونی آنها مبذول نشده است.

شهر به تعبیری سیستم یا هم‌پیوستی از عناصر و واحدهای فرهنگ معنوی و مادی شهری گوناگون و پویاست که در سیر تطور خود نقش و بازتاب صورت‌بندی اجتماعی - اقتصادی بر دوران را در زمینه طبیعی خود جلوه‌گر می‌کند. بنابراین، شناخت تمامیت شهر ایجاب می‌کند همه اجزا و فضاها سازماندهی کارکردی و ساختاری آن به صورت تکوینی نیز تبیین شود. این شناخت شامل بررسی شرایط و مقتضیات طبیعی و ارزیابی توان‌های جغرافیایی بر پیدایی و گسترش شهر، تجزیه و تحلیل ژرف بافت کالبدی و نیروهای سیاسی، فرهنگی و اقتصادی مؤثر بر شکل‌بندی، ریخت‌زایی، جمعیت‌پذیری، کارکردهای متنوع، ساخت اکولوژیکی، رابطه شهر و ده و نظایر آنها می‌شود.

طبعاً دست زدن به چنین پژوهش دامنه‌دار شهرشناسی جغرافیایی به سادگی امکان‌پذیر نیست. از این رو بنای پژوهش حاضر فقط بر بررسی «اهمیت کمی و کیفی موقوفات در اقتصاد و سازمان فضایی جامعه در شهر تفت تاکنون» یا به عبارت دیگر بیان روابط متقابل پویا و متعالی وقف و توسعه شهری در چهارچوب جغرافیای فرهنگی یا جغرافیای جهان‌بینی است. شناخت مضمون اسلامی شهر تفت، اعم از موارث فرهنگ معنوی و مادی آن جز در پرتو جهان‌بینی اسلامی - عرفانی و به ویژه شیعه و قرارگیری آن در همسایگی دارالعباد یزد و تأثیرپذیری از آن در اقلیم مذهبی این کهندژ مرکزی ایران از قرون گذشته تاکنون، امکان‌پذیر نیست. طبیعی است مردم ناحیه تفت نیز از سنخ جماعت یزدند و تفت که مرکز پیشکوه و پشتکوه است به نوبه خود در زمره چنین دارالعبادی است.

اسناد تاریخی و به ویژه وقفنامه‌ها و آثار فضایی وقف چون مساجد و مدارس علمی گویای این واقعیت است که زمینه اساسی وقف اسلامی در این استان، و به ویژه وقف شیعی در ایران چه بسا نخست در شهر یزد پدید آمده، سپس از طریق شخصیت‌ها و گروه‌های محلی در تفت و نقاط روستایی آن اشاعه پیدا کرده است. چنین اشاعه‌ای از مرکز به پیرامون از اصول پخش نوآوری‌هاست.

«علاوه بر اینکه وقف از نظر عامل کالبدی در ساختمان‌سازی مناطق مسکونی، بخش‌های بازرگانی و تأسیسات مذهبی شهرهای شرق اسلامی اهمیت برجسته‌ای دارد، از لحاظ اجتماعی - اقتصادی در حال حاضر نیز کارکردهای فراوان مهمی در زندگی روزانه و رویدادهای مذهبی بسیاری از شهرهای جهان اسلام ایفا می‌کند، به طوری که به شهرها نوعی برجستگی دینی و فرهنگی - تاریخی می‌بخشد. چهار کارکرد اصلی زیر از نظر اهمیت اجتماعی - اقتصادی نهاد وقف در شهرها بیش از همه درخور توجه است (پژوهش‌های انجام شده شواهد مثبتی در این زمینه‌ها ارائه کرده‌اند). البته نقش این کارکردها در شهرهای متوسط و کوچک به مراتب بیش از شهرهای بزرگ است:

۱. تهیه و تدارک قسمت اعظم وظایف، و تاع و مراسم دینی همیشگی و دیرپای جامعه در شهرها از جمله سازماندهی، تقبل و تأمین تمام یا قسمتی از هزینه‌های جاری، تعمیرات و مرمت مساجد، حوزه‌های علمیه، حسینیه‌ها و برگزاری مراسم عزاداری، اعیاد، جشن‌های مذهبی و دیگر مناسبت‌ها و رویدادهای دینی در ایام تعطیلات مذهبی از محل تخصیص عواید موقوفات.

۲. کمک‌های گوناگون به فقرا، بینوایان، دانش‌آموزان و مدارس شهری، اداره و نگهداری برخی از بیمارستان‌ها، حمام‌ها و آب‌انبارها و انجام دادن دیگر امور خیریه و عام‌المنفعه از محل عایدات موقوفات.

۳. تأمین مساکن ارزان‌قیمت برای مردم نادار، واگذاری زمین‌های وقفی با اجاره طولانی‌مدت به مردم و اجاره دادن مغازه‌ها و کارگاه‌ها با اجاره ارزان و در برخی از کشورهای اسلامی، دریافت سرقفلی کمتر از مغازه‌ها و کارگاه‌ها برای مقاصد داد و ستد و پیشه‌وری، به ویژه در بازار. شاید به واسطه همین ناچیز بودن اجاره بهای مستغلات بازار است که بخشی از بازار هنوز توان رقابت با بخش‌ها و مراکز بازرگانی و پیشه‌وری نوین شهری بیرون از بازار را دارد.

در این باره هنوز مطالعات تطبیقی بین مغازه‌های خرده‌فروشی و کارگاه‌های وقفی بازار و غیروقفی خارج از بازار انجام نشده است.

۴. کارآفرینی: جمع‌کثیری شاغل به طور مستقیم در املاک، اماکن متبرکه، تأسیسات، مستغلات بازرگانی و صنعتی و سازمان‌های اوقاف شهرها و کشورهای اسلامی به کار اشتغال دارند. از این لحاظ آستان قدس رضوی در صدر کارفرماهای اوقافی کشورهای اسلامی است. در کشورهای اسلامی و حتی در فلسطین و بیت‌المقدس نه تنها اداره امور موقوفات به دست متولی‌ها با کارکنان زیادی صورت می‌گیرد، بلکه سازمان‌های دولتی نیز برای اداره امور موقوفات تأسیس شده است. به طور مثال در مراکش فقط در سازمان مرکزی اوقاف و شهر مراکش چند صد نفر در استخدام‌اند، در بیت‌المقدس، مسجدالاقصی به تنهایی سازمانی اداری با ۱۵۷ نفر کارمند دارد و در کرانه غربی مجموع کارمندان سازمان اوقاف ۵۶۸ نفر است.^۱

بنابراین اهمیت سرنوشت‌ساز اجتماعی، اقتصادی و فضایی وقف و نیروی عظیم پنهان در آن در ژرفایی و گسترش جامعه مذهبی شهرهای ایران نیز به قدری است که می‌توان آن را جانمایه و سازه‌توانای ساختمان اسلام و شالوده قوام، دوام و اعتلای اسلام و به‌ویژه شیعه در ایران دانست که نماد آن این همه مراسم، سازمان‌ها، هیئت‌ها و تأسیسات مذهبی است.

از این رو نگارنده در دو دهه گذشته به اهمیت وقف از نظر شهرشناسی جغرافیایی توجه کرده و اکنون به‌طوری فراگیر شده که وقف و سازمان‌های فضایی برخاسته از آن را جزو معیارهای شهرهای اسلامی به شمار می‌آورند و در این باب آثار ارزنده‌ای به وجود آمده است. طبعاً چنین کاری درباره شهرهای ایران، به‌ویژه شهرهایی که تا اواخر دوره پهلوی به وجود آمده‌اند، باید با همکاری میان رشته‌ای علوم دینی، تاریخ، جامعه‌شناسی، معماری، شهرسازی، جغرافیا و بالاخره آن دسته از علوم انسانی که در بیان ماهیت نیروهای مؤثر نهانی سازندهٔ موارث پیدای فرهنگی جایگاه خود را می‌بیند، صورت پذیرد.

۱. اکارت اهلرز، موقوفات دینی و شهر شرق اسلامی، ترجمه مصطفی مؤمنی و محمدحسن ضیاء توانا، در وقف میراث جاویدان سال سوم، ش ۲، تابستان ۱۳۷۴، ص ۵۳-۵۰.

خلاصه اینکه نقش و آثار موقوفات و وقفنامه‌های آنها، اعم از سنگنبشته یا مکتوب، از چند جهت برای شهرآفرینی و شهرپژوهی جغرافیایی و حتی روستاپژوهی جغرافیایی در ایران و نیز در جهان اسلام ارجمند است.

۱. آنها از اسناد ذی‌قیمت در تحلیل تکوینی سازمان فضایی شهرها به‌شمار می‌روند، زیرا به ویژه وقتی قدیمی و گسترده باشند می‌توان تاریخچه شهر یا تأسیسات شهری را با کمک آنها دریافت.

۲. آنها سرچشمه‌های مراسم مذهبی، جریان‌های اجتماعی و کیفیت دوام دین را بیان می‌کنند.

۳. آنها از جهاتی، و شگر اقتصاد شهر و روستا و در موارد زیادی بیانگر روابط خاص شهر و روستا هستند. و از مبانی فرامند شهرآفرینی، شکل‌دهی و توسعه شهرها به‌شمار می‌روند.

۴. وجود آنها و عمل به مقاصد واقفان به معنای زنده ماندن آن جریان فرهنگ دینی است که باعث پیدایش وقف شده و زنده ماندن دین و فرهنگ دینی خود سبب بروز موقوفات است. این یک جریان دیالکتیکی است که در طول تاریخ ما دچار کشمکش و جریان‌های تنازعی بسیاری شده است.

تفت از این بابت موردشناسی می‌شود که:

۱. ناحیه تفت از پیش از اسلام جامعه معتقد زردشتی را در خود جای داده، به طوری که هنوز هم گروهی زردشتی در اینجا می‌نشینند و دارای وقف، یعنی گهن‌بارند.^۵

۲. دارالعباد یزد که خطه آن «معبد یزدان و اطیب بلدان»^۱ است، همچنین مردم ناحیه تفت از همان دوران اولیه اسلام وقف‌گرا بودند و بنابر متون تاریخی و وقفنامه‌ها همواره به سنت وقف عمل کرده‌اند.

۳. در دوره صفوی، قاجار و حتی پهلوی دامنه وقف و تأسیسات وقفی به قدری در شهر و در اقلیم شیعی منطقه و تفت گسترانیده شده است که در سال ۱۳۵۹ تا حدود

۵. گهنبار: جشن‌های آئینی زردشتیان

۱. عبدالوهاب طراز، کتابچه موقوفات یزد (۱۲۵۷ ق)، فرهنگ ایران زمین، ج ۱۰، ۱۳۴۰، ص ۱۲۳-۵.

۱۲ درصد کشتخوان‌ها و باغ‌ها و نیز مقداری از مستغلات شهر تفت موقوفه بود و هنوز هم با وجود رشد شهر نسبت آن شاید به حدود ۱۰ درصد برسد. سازمان‌های فضایی وقف نظیر مساجد و حسینیه‌ها در سراسر شهر پراکنده‌اند و در روستاهای آن نیز تا حد امکان مقام وقف از دوره‌های اولیه اسلامی تاکنون والا مانده است.

۴. بیشتر وقفنامه‌ها در دسترسند و موقوفه‌خوارها را، تا آنجا که اطلاع حاصل است، در این کهن در وقف، چندان راهی نیست.

اهداف نگارنده در این پژوهش

بنابراین مقدمات، در پژوهش حاضر هدف‌های زیر در نظر قرار گرفت:

- تلاش در شناخت دقیق و مشخص موقوفات تفت و آثار آن در سازمان و مراسم مذهبی شهر و رابطه متقابل میان اقتصاد، وقف و تحول بازار تفت.
- افزایش توان علمی دانشجویان و پژوهشگران جغرافیا و علوم مجاور در شناخت و بُعدی از ابعاد فرهنگ معنوی و مادی جامعه با توسل به چگونگی شناخت نیروهای پید و پنهان گذشته و اکنون جامعه (مانند وقف در تفت).
- گسترش مرزهای دانش شهرشناسی جغرافیایی در پرتو جغرافیای فرهنگی و جغرافیای جهان‌بینی از طریق شناخت وقف و آثار جغرافیایی آن در تفت.

۲. روش بررسی، مقاطع تاریخی و منابع

در این شناخت با کاربرد تحلیل تکوینی به بررسی روند و مسیر شکل‌گیری تفت و موقوفات آن پرداخته، به کمک تحلیل کارکردی، وظایف نقش‌آفرینی‌های موقوفات را در تفت بیان کرده و با استفاده از تحلیل ساختاری به بررسی اجزاء و عناصر سازمان فضایی موقوفه یعنی رقبات وقفی، مساجد و حسینیه‌ها توجه داشته‌ایم.

مضمون این پژوهش شامل مقاطع تاریخ تفت است که عبارتند از:

- از دوران کهن تا دوره صفوی.

- دوره صفوی تا قاجاری.

- دوره پهلوی.

- دوره کنونی (جمهوری اسلامی ایران).

منابع مورد استفاده و شیوه استفاده از آنها چند نوع بوده است:

— متون تاریخی، که با شیوه تتبع در آنها داده‌های مربوط به تفت را از آنها بیرون کشیده‌ایم. این کار بیشتر حاصل مطالعات کتابخانه‌ای سال‌های ۱۳۵۹ و ۱۳۶۰ این جانب است که اکنون آن را بسیار گسترانیده‌ایم.

— وقفنامه‌های عمومی مانند وقفنامه رشیدی و جامع‌الخیرات که موقوفات تاریخی مربوط به سده هشتم هجری قمری تفت را از آنها پیدا کرده‌ایم. به این منابع در متن پژوهش اشاره خواهیم داشت.

— فهرست تاریخی موقوفات که عبارت است از کتابچه موقوفات یزد ۱۲۵۷ ه. ق. از این منبع ارزشمند جدول‌های زیر را استخراج و تفسیر کرده‌ایم:

— صورت موقوفات واقفان یزدنشین از املاک و مستغلات، قنوات قصبه تفت و آبادی‌های مناطق روستایی پشتکوه و پشتکوه تفت تا سال ۱۲۵۷ هجری قمری. این جدول برای آن است که بدانیم قسمتی از املاک تفت (۲۱ فقره) در خارج از تفت، به ویژه در یزد به مصارف مندرج در جدول می‌رسیده و در آنجا مؤثر بوده است. چگونگی این موقوفات را در حال حاضر بی‌نگرفته‌ایم.

— صورت موقوفات واقفان ساکن آبادی‌های مناطق روستایی پشتکوه و پشتکوه تفت تا سال ۱۲۵۷ هجری قمری.

— صورت موقوفات قصبه تفت تا سال ۱۲۵۷ هجری قمری.

— صورت موقوفات قصبه تفت تا سال ۱۲۵۷ هجری قمری بر حسب محلات شهر تفت.

— کتب تاریخی موجود از جمله جلد اول «یادگارهای یزد» در این اثر مهم به طور پراکنده از موقوفاتی نام برده می‌شود که سنگ وقف دارند و ما اینها را استخراج و در دو صورت زیر تدوین کرده‌ایم:

الف) صورت موقوفات آبادی‌های مناطق روستایی تفت تا سال ۱۲۷۹ هجری قمری بر اساس سنگ وقف‌ها.

— صورت موقوفات قصبه تفت تا سال ۱۲۷۹ هجری قمری بر اساس سنگ وقف‌ها.
ب) وقفنامه‌ها: تعدادی وقفنامه قدیمی و اجاره‌نامه مربوط به موقوفات تفت مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

ج) فهرست‌ها: در اواخر دوره پهلوی به سال ۱۳۵۳ نیز در سازمان اوقاف صورت‌برداری‌هایی از موقوفات تفت شده است که ما جدول زیر را از روی آنها تدوین کرده‌ایم. این صورت‌ها بسیاری و ارجمندی موقوفات را در این دوره می‌رساند، اما از نظر ارزش درآمدهای موقوفات ناقص است:

— موقوفات تفت (املاک و قنات).

— موقوفات بخش‌های مختلف شهرستان تفت (املاک و قنات).

— موقوفات قنات‌های شهر تفت مستخرج از جدول و موقوفات تفت.

— موقوفات املاک (باغ‌ها و اراضی مزروعی) شهر تفت مستخرج از جدول موقوفات تفت.

در سازمان حج و اوقاف و امور خیریه جمهوری اسلامی ایران نیز فهرست‌های زیر از سال ۱۳۶۵ وجود دارد، که فهرست موقوفات را به دو دسته متصرفی و غیرمتصرفی تقسیم می‌کند:

— فهرست آمار موقوفات غیرمتصرفی شهرستان تفت.

— فهرست آمار موقوفات متصرفی شهرستان تفت.

از روی این جدول‌ها، جدول گهن‌بارهای تفت را نیز برای آن زمان استخراج کرده‌ایم. (د) بودجه‌ها و بیلان‌های وقفی: علاوه بر این، اسناد زیر درباره موقوفات متصرفی و غیرمتصرفی وجود دارد:

— بیلان عملکرد موقوفات متصرفی اداره حج و اوقاف و امور خیریه شهرستان تفت ۱۳۶۶ و ۱۳۷۳.

— هزینه انجام شده سالانه از محل موقوفات متصرفی توسط اداره حج و اوقاف و امور خیریه (اداره اوقاف و امور خیریه) شهرستان تفت ۱۳۶۶ و ۱۳۷۳.

متأسفانه از موقوفات غیرمتصرفی، یعنی موقوفاتی که متولی دارند، تنها بودجه‌های موقوفات به صورت تک‌تک وجود دارد، که همه آنها در اختیار ما قرار نگرفت. بنابراین نتوانستیم ارزشیابی تمام عیاری داشته باشیم و فقط به بودجه‌های ۱۳۵۹، ۱۳۶۷ و ۱۳۷۲ بزرگ‌ترین موقوفه‌های تفت، یعنی موقوفه حاج ابراهیمی و حاج جعفری برای

بیان تحولات اکتفا کردیم. این اسناد به گویاترین وجهی تحول موقوفه‌ها را از نظر کمی و کیفی نشان می‌دهند.

ه) بررسی‌های محلی:

تکمیل پرسشنامه و استخراج آنها دربارهٔ مساحت و چگونگی تصرف باغات و کشتخوان‌های تفت در سال ۱۳۵۹ زیر نظر مؤلف به گویاترین وجهی اهمیت و وسعت موقوفات تفت را بیان می‌کند که در جدول‌های زیر تنظیم کرده و ثمرهٔ مطالعات سال ۱۳۵۹ نویسنده در تفت است.

- مساحت سطح زیر کشت، چگونگی تصرف و میانگین باغ‌های مربوط به دو گروه از خانوارهای ساکن تفت و خانوارهای تفتی‌الاصل مقیم خارج از شهرستان تفت، که در تفت باغ دارند.

- مساحت سطح زیر کشت، چگونگی تصرف و میانگین کشتخوان (= اراضی ساده کاری) مربوط به دو گروه از خانوارهای ساکن تفت و خانوارهای تفتی‌الاصل مقیم خارج از شهرستان تفت، که در تفت کشتخوان دارند.

- نام محله‌های شهر تفت که باغ‌ها و کشتخوان‌های گروه‌های باغدار و کشتکار ساکن تفت و گروه خانوارهای تفتی‌الاصل مقیم خارج از تفت در آن محلات واقع اند برحسب چگونگی تصرف و مساحت سطح زیر کشت به قفیز در هر محله به تفکیک. بر اینها باید تهیهٔ نقشه‌های شهر و بازار و تعیین جایگاه موقوفات در آنها و پرسشگری محلی دربارهٔ موقوفات را افزود.

و) بررسی مساجد: مساجد موجود تفت و موقوفات آنها را در حال حاضر تا حد امکان بررسی کرده و در پایان آورده‌ایم.

بحث دیگری که در این پژوهش بدان پرداخته‌ایم وجود موقوفات برای گه‌ن‌بارهای زردشتی است.

همان‌طور که اشاره شد وقف در یزد و تفت پیشینه‌ای کهن دارد: وقف زردشتی و وقف اسلامی. زردشتی‌ها از اوایل دورهٔ پیشدادیان برای مقاصد دینی داد و دهش و خیر و خیرات، برگزاری مراسم و برپایی جشن‌های خوش طبعی باستانی «شش گاهان بار» یا گه‌ن‌بار، موقوفاتی داشته‌اند و هنوز نیز تعدادی وقف گه‌ن‌بار در شهر تفت و شهرستان

تفت برقرار است. تعداد زردشتی‌های تفت در سال ۱۲۹۴ ه. ق. «دویست سیصد خانوار»^۱ بوده است که اکنون بسیار اندک هستند. مشابهت‌های فراوانی از نظر وقف بر تأسیسات مذهبی یا نیکوکاری و داد و دهش در زردشت و اسلام وجود دارد. به طور مثال: «آتش وره‌رام یزد، در کوی مؤبدان در منزل بسیار حقیری تخت‌نشین شده بود. شت نوشیروانجی کوهیار جی مقیم سوت با هزینه خویش ساختمان آبرومندی برای آن درست می‌نماید. و نیز باغ پردرآمدی معروف به باغ چنار در یزد می‌خرد و وقف آتش وره‌رام می‌نماید که درآمد آن به هزینه سوخت و روغن آن برسد».^۲ به احتمال زیاد این کار باید در قرن دوازدهم هجری اتفاق افتاده باشد. تکمیل و تعمیر ساختمان نامبرده در سال ۱۲۲۵ یزدگردی (برابر ۱۲۷۲ هجری) و ۱۲۸۰ یزدگردی (۱۳۱۸ هجری) انجام شد. و «سال‌ها بعد شت خورشید جی کاوسجی بناجی با دهش خویش به توسعه ساختمان آتش وره‌رام اقدام نمود و مقداری از آب مبارکه را ابتیاع و بر آن وقف نمود».^۳

گه‌ن‌بار از دوران زرتشت پدید آمده است. از میان پنج بخش کنونی اوستا بخش «ویسپرد وایسته به جشن‌های شش‌گانه سال به نام گاهانبار است. گاهانبارها از والاترین جشن‌های ایرانیان زردشتی می‌باشند و مانند هر جشن ایرانی با روز و روزگار و فصل و طبیعت سازگار هستند» (ص ۵۶-۵).^۴ هنگام برگزاری «شش گاهانبار یا گه‌ن‌بار یا گاهانبار - به طور کلی - اشاره به شش‌گاه یا شش هنگام از اوقات مختلف سال دارد که موقع آفرینش عالم و عالمیان می‌باشد. در آیین مزدیسنی (کتاپرستی) زرتشت، این شش‌گاه یا شش هنگام را به شکرانه نعمت‌های خداوند متعال جشن می‌گیرند و زرتشتیان - مانند ایرانیان قدیم - در این جشن‌ها بذل و بخشش و داد و دهش و خیرات و انفاق می‌نمایند و احسان می‌کنند و سپاس اهورامزدا را به جا می‌آورند. درآمد و منافع حاصله از موقوفات گه‌ن‌بار نیز در این ایام صرف نیت خیرخواهانه و نیکوکارانه واقف می‌شود. گذشته از اینکه این شش هنگام، موقع خلقت جهان و سایر موجودات و مخلوقات

۱. محمدحسن‌خان صنیع‌الدوله، مرآت البلدان ناصری، ج اول، مطبعة دارالطباعة مباركة دولتی، سال ۱۲۹۴ ه. ق، ص ۴۶۷.

۲. ایرج افشار، یادگارهای یزد، ج دوم، ص ۸۳۱.

۳. همان‌جا، ص ۸۳۲.

۴. علی اکبر جعفری، اوستا چیست، در: فصلنامه راه‌آورد، ش ۲۰ و ۲۱، تابستان و پاییز ۱۳۶۷، لس‌آنجلس، ص ۳-۷.

می باشد، انسان در این روزها نیز از کار و کوشش خود نتیجه به دست می آورد و فایده می برد؛ از قبیل برداشت محصول و به دست آوردن میوه ها و خوراکی ها و غیره. هر کدام از این جشن ها که در شش موقع انجام می گیرد، به مدت پنج روز ادامه می یابد و روز آخر آن از همه مهم تر و گرامی تر است و در واقع چهار روز اول به منزله مقدمات جشن است و جشن و مراسم حقیقی در روز پنجم برپا می شود...

شش جشن گاهان بار مربوط به اوقات ششگانه آفرینش جهان و جهانیان است. در تورات و قرآن مجید نیز آمده است که خداوند متعال آسمان و زمین و مخلوقات و موجودات را در شش روز (مرحله) آفریده است. اوستا نیز آفرینش جهان را در شش وقت قرار می دهد؛ در شش موقع از سال که هر کدام از آنها فاصله زیادی دارد، چنان که در آغاز فصل ۲۵ بندهش می گوید: «هورامزدا فرمود آفرینش جهان در ۳۶۵ روز که شش گاهان بار سال باشد انجام گرفت».

به همین لحاظ در آیین ایران باستان این شش هنگام به یاد اوقات ششگانه عالم خلقت جشن گرفته می شد. مدت هر یک از این جشن ها چنان که اشاره شد پنج روز است که آخرین روز آن جشن واقعی و گاهانبار است و چهار روز اولی به منزله مقدمات جشن می باشد؛ زیرا کار هر بخش از آفرینش جهان از اولین روز آغاز شده و در روز پنجم به پایان رسیده است. بعد از دانستن این مقدمات اینک نام این جشن ها را با اوقات و فلسفه و نتیجه هر یک از آنها به ترتیب بیان می کنیم:

۱. میدیو زرم (میان بهار که زمین سبز و خرم است). نخستین گاهانبار، موسوم به میدیو زرم (Maidyo Zarem) است و چهل و پنج روز بعد از جشن نوروز - در پانزدهم اردیبهشت - برگزار می شود. این جشن که مدت آن پنج روز است از خورشید یا خورشید روز شروع می شود و در «دی بمهر روز» پایان می یابد، براساس اعتقاد کهن ایرانیان در این روز، آسمان آفریده شده است.

۲. میدیو شم (یعنی میان تابستان) - دومین گاهانبار میدیو شم (Maidoshem) نام دارد و یکصد و پنج روز بعد از جشن نوروز - در پانزدهم تیرماه - برگزار می شود. این جشن نیز که از میدیو زرم (گاهانبار اولی) شصت روز فاصله دارد و از خورشید روز نیز شروع می شود و در «دی بمهر روز» - پانزدهم تیر - به پایان می رسد. در این هنگام آب آفریده شده است.

۳. پیتی شهیم (یعنی دانه آور - وقتی که گندم می رسد و خرمن به دست می آید) - سومین گاهان بار پیتی شهیم (Paity Shahim) نام دارد و صد و هشتاد روز بعد از نوروز - در سیام شهریور - برپا می شود. این جشن از گاهان بار دوم، هفتاد و پنج روز فاصله دارد و از «اشتاد روز» آغاز می شود و در «انیران» یا «انارام روز» از شهریور ماه پایان می یابد. در این گاه زمین خلق شده است.

۴. ایاترم (یعنی آغاز سرما و موقعی که چوپان گله را از چراگاه تابستانی و از کوه ها برای فصل زمستان پایین می آورد) گاهان بار چهارم ایاترم (Ayatheram) است که دویست و ده روز پس از نوروز - در سیام مهرماه - برپا می شود. این آیین از گاهان بار سوم سی روز فاصله دارد و از «اشتادروز» شروع و در «انیران» (انارام) روز» خاتمه می یابد، در این گاه نباتات خلق شده است.

۵. میدیایرم (میانۀ آرامش - حدوداً میانۀ فصل سرد که هنگام آرامش مردم و چوپانان و کشاورزان بوده است). - گاهان بار پنجم میدیایرم (Maidyarem) نام دارد و در دویست و نود روز پس از آغاز سال - در بیستم دی ماه - برپا می شود. این جشن که از گاهان بار چهارم هشتاد روز فاصله دارد از «مهرروز» آغاز و در «بهرام روز» دی ماه تمام می شود. در این گاه جانداران آفریده شده اند.

۶. همس پت میدیم (به معنی برابر شدن ساعات روز و شب که هنگام روز پنجه است و آغاز اعتدال ربیعی) - گاهان بار ششم که آخرین گاهان بار و مهم ترین جشن ها است و همس پت میدیم (Hamaspah maidyam) نام دارد و سیصد و شصت و پنج روز بعد از جشن نوروز - در پایان سال - برپا می شود. در این گاه که هفتاد و پنج روز از گاهان بار پنجم فاصله دارد انسان آفریده شده و با خلق شدن او کار ایجاد آفرینش پایان یافته و اهورامزدا از کار خلقت فارغ شده است.

این پنج روز آخر سال، که جزو ماه های سال محسوب نمی شود به خمسۀ مسترقه یا پنجه کبیسه و بهیزک و پنجه و پنجه وه و گاه و اندرگاه و روزهای گات ها و پنجه بزرگ معروف است، مقام و منزلت شریفی دارد، و از این رو به اسامی گات ها نامزد شده که عبارت است از: اهنود، اوشته ود، سپنته مد، هوشتره و هیشثوایشتی.

این جشن مقدس پنج روز به درازا می کشد و آخرین روز آن، جشن حقیقی و دارای

فضیلت و شرافت زیادی است، از «اهنود روز» آغاز و به «وهیشتواپشتی روز» پایان می‌یابد. چون آخرین روز این گاهان‌بار، مصادف با طلوع نوروز و سال نو است، ایرانیان، این پنج روز را هم مانند پنج روز پنجه کوچک به نظافت کامل و تهیه لباس و شیرینی و سایر تشریفات جشن نوروز - که هنگام نزول فره وهران (فروهران) است - می‌پردازند و به عبارت دیگر این روزها برای استقبال از میهمانان عزیز آسمانی است. باید متوجه بود که مقدمات شروع خانه‌نکانی و نظافت و تهیه وسایل جشن در همان پنج روز پنجه کوچک است که مخصوصاً برای این قبیل کارها می‌باشد، و در پنجه بزرگ که جشن بزرگ است اصلاً باید به جشن و شادی و احسان و نیکوکاری و انفاق و خیرات و مبرات و اطعام پرداخت.

این گاهان‌بار که هنگام خلقت انسان و آخرین مرحله دستگاه آفرینش و کامل شدن نعمت‌های خداوندی است در نزد زرتشتیان اهمیت زیاد دارد. (ص ۴۸-۴۶)^۱

گه‌ن‌بارهای اندک زردشتی‌های تفت برای بقای آتشکده و گرامیداشت برخی از این جشن‌ها، در حلقه زردشتیان تفت هنوز هم برقرار است. شرح مشخصات، بودجه و هزینه‌های آنها در اداره اوقاف و امور خیریه ثبت وجود دارد. از حیث کاربرد بین وقف زردشتی و وقف اسلامی و به‌ویژه شیعی، همگرایی‌هایی به چشم می‌خورد. با این تفاوت که برای وقف عزا و عزاداری شیعی معادلی در وقف‌های زرتشتی یزد و تفت ندیدیم. شاید در گذشته باستانی چنین مراسمی برای سوارش یا امثال او وجود داشته و دنباله آن در فرهنگ ما باقیمانده و در فرهنگ زردشتی از میان رفته باشد.^۲

موقوفات زردشتیان شهر تفت چند ویژگی دارد:

۱. تاریخ وقف آنها و شاید تاریخ ثبت موقوفات بیشتر از دوران پهلوی است.
۲. متولی همیشه اولاد ذکور خانواده است.

۱. سیدحسین امیدبانی، گاهنبار در ایران باستان، در: وقف میراث جاویدان (فصلنامه فرهنگی، اجتماعی و تاریخی)، سال اول، ش ۳، پاییز ۱۳۷۲، ص ۴۶-۵۱.

۲. همانگونه که استاد مؤمنی اظهار داشته‌اند گاهان‌بار به معنای زمان خواندن سرودهای دینی است که در سال چندین بار تکرار می‌شود و به معنای وقف نیست. وقف کردن در زبان پهلوی بحروری است و بخته به معنای وقف و بختار به معنای واقف است و استعمال واژه گاهان‌بار یا گه‌نبار در لهجه محلی تفت احتمالاً استعمال مجازی است در مورد وقف.

۳. تعداد اندک واقفان بازتاب کمی تعداد زردشتیان تفت است.

۴. رقبات موقوفه که خانه، باغ و آب است بیانگر زراعت پیشگی آنهاست.

۵. درآمد موقوفات بالطبع اندک و سازگار با جشن‌ها و هزینه‌های مذهبی گروه کوچک زردشتیان تفت است.

فهرست آمار موقوفات ۱۳۵۳ و موقوفات غیرمتصرفی (یعنی موقوفاتی که متولی دارد)، همچنین فهرست آمار موقوفات متصرفی از سال ۱۳۶۵ اداره اوقاف تفت شامل گه‌ن‌بارهاست که در متن پژوهشی حاضر آورده‌ایم. در ضمن جدول بودجه گه‌ن‌بارهای سال ۱۳۷۳ نیز تهیه شده است.

آرزومندم وقف به شیوه کهن استمرار یابد و بنیادهای وقفی سبک نوین برای انجام خدمات بزرگ‌تر و حادتر جامعه با اداره اقتصادی منطقی و عقلانی تشکیل شود تا از بار مشکلات طبقات سزاوار جامعه کاست و نیز تأسیسات و مراسم مذهبی به صورت وزین‌تر، بهتر، آبرومندانه‌تر و ژرف‌تر اجرا شود.